

А.О.Гурбик (Київ)

Томаківська Січ: проблема хронологічної локації.

Початковий період формування українського козацтва та створення його військово-політичної організації – Запорозької Січі є однією з найактуальніших та недостатньо досліджених сторінок вітчизняної медіевістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки декларованої проблематики є не лише відсутність достовірних прямих свідчень, але й загалом досить бідна джерельна база з історії українського козацтва кінця XV – першої половини XVI ст.

Аналіз історіографії вказаної проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на історію Томаківської Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні залишаються дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків, чи ні? Деякі сучасні українські (Ю.А.Мицик)[1] та польські (В.Серчик,

Л. Підгородецький)[2] дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, яка йде з часу виходу праць С.Мишецького, О.Рігельмана, Д.Бантиш-Каменського та ін., однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д.Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років XVI ст.Хоча ще Д.І.Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі[3]. Не визнавав Січчю хортицьких укріплень і В.Антонович та деякі інші дослідники.

Інший погляд на проблему обстоюється в узагальнюючій десятитомній “Истории Украинской ССР” та роботах В.О.Голобуцького, Г.Я.Сергієнка і В.О.Щербака[4], які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку.Хоча В. О. Голобуцький все ж розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків, в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994) обережно зауважував, що “проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою” і належить до найбільш складних у науці[5].

Другий дискусійний блок проблем пов’язаний із часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому дослідники визначали початок Січі, досить значний.

Так, крайні погляди на проблему віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, коли Д.Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена ще в кінці XV ст., то Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст.[6]

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами на дату заснування Січі дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними і охоплюють період в півстоліття (від 30-х до 70-х років XVI ст.). Причому, майже ніхто із дослідників не наважувався назвати не те що рік, але й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В.Голобуцький писав,

що Січ виникла “можливо, в 30 – 50-х роках XVI ст.”[7], К.Гуслистий та О.Апанович – “приблизно на початку другої половини XVI ст.”[8], автори останніх узагальнюючих праць з історії України початку 90-х років нашого століття вказують на середину XVI ст. Інші історики відносили час виникнення, зокрема, Томаківської Січі (яку автор вважає першою) до дещо пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, яка йде від М.С.Грушевського. Вчений твердив про “розвій Січі” в 70 – 80-х роках XVI ст.[9] Щоправда остання дата дещо виправлялася, і сьогодні вітчизняні історики обстоюють думку, що час виникнення Томаківської Січі припадає на 60 – 70-ті роки XVI ст.[10]

Аналіз стану наукової розробки піднятих проблем свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча, вважаємо, що не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні декларованої теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним продовження її дослідження.

Перші прямі джерельні свідчення про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80 – 90-х рр. XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки які ходили Дніпром на промисли “до Черкас і далі”[11]. Ось ці перші, зафіковані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст та волостей (переважно України й Білорусії), які попервах на сезон, а згодом і надовше поселялись за порогами Дніпра, і були праобразом пізніше зафікованих джерелами “запорозьких” козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків (а значить незахищених) місцях, тайло в собі велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому господарювати козаки завжди мусили при зброї. Як писав посол австрійського імператора Еріх Лясота, який у 90-х роках XVI ст. подорожував козацькою Україною, кожен там, “їduчи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи

тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає”[12].

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об’єднання в ватаги, громади і товариства з метою побудови укріплених поселень, городків і січей, перебуваючи в яких можна було б відбити напади кримчаків. Вже як мінімум у 20-х рр. XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагиб-Гірей скаржився у 1527 р. литовському уряду. На початку 40-х років вже черкасці жалілись великому князю литовському на намісника Андрія Пронського, який забороняв їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі та Тясминах[13]. А на початку 50-х рр. XVI ст. в районі порогів та островів згадувалось більше 30 уходів та станів, які контролювались черкаським старостою. Серед них, зокрема, “уход на Ревучом”, “Вольнеч а Ненасытец”, “уход Бозавлук”, “уход Томаховка”, “уход на Тавани” та ін.[14] Причому, термін “стан”, який в даний період вже вживався для означення поселень, передбачав, на відміну від уходу на сезонне, постійне перебування козаків.

На те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах та станах певні залоги, вказував і сучасник Мартин Бельський, який, зокрема, писав, що козаки “на Низу спільно займаються ловлею риб там же її на сонці без солі сушать і тим літо там живуть, а на зиму до міст близьких розходяться яко до Києва, Черкас та інших, човни свої на острові у безпечному місці на Дніпрі де поховавши і декілька сот чоловік там залишивши на кореню, як вони кажуть, при стрільбі, бо мають і дєла (гармати. – Авт.) свої, яких на турецьких замках набрали і в татар відняли”[15]. Проте, час, коли окремі козацькі городці та невеличкі січі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об’єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося. Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є

й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень в тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін в козацтві, і стало важливим етапом в його історії. Під цим кутом зору і розглянемо проблему створення Запорозької Січі.

Тож де, коли, і чому виникла остання? Для прихильників твердження про Хортицький замок як про першу Запорозьку Січ подібних питань не існує.Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень подібного характеру, використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х рр. XVI ст. не “січ”, а “городок” або “замок”. Також гіпотетично припускається, що “саме сюди стягувались козаки” перед та після походів[16]. Але знову, ж як свідчать дослідження Ш.Лемерес’є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д.Вишневецького навіть “козаки” майже не згадуються, окрім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про “січовиків”. Натомість воїни “Дмитрашки” найчастіше іменуються “руськими” або “невірними”.Хоча ті ж джерела в інших випадках неодноразово згадують “польських”, “московських” і “руських” “козаків”[17] (підкреслено нами –Авт.).

Окрім того зазначимо також, що жодне з відомих автентичних джерел в середині 50-х рр. XVI ст. не лише прямо не згадує “Січ”, але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д.Вишневецький в документах виступає як одноособовий повновладний володар, а не обраний січовиками поводир. З іншого боку, якщо визнати все ж в 50-х рр. XVI ст. існування військово-політичної організації козаків – Хортицької Січі, то виникає цілий ряд питань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли

Січ в інше місце?(*) Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) одразу ж переносились на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж з “Хортицькою Січчю” ми маємо непояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, прямі звістки про яку з’являються в джерелах лише з початку 80-х рр. XVI ст.

Таким чином, в світлі наведених аргументів досить проблематичною видається ідея визнання “Хортицького замку” Вишневецького першою Запорозькою Січчю. Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами організацією козаків за порогами була Томаківська[**] Січ. Остання існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький[***], Дніпровський і Городище.

Вигідне географічне становище Томаківки та розгалужена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для життя козаків та створення на ньому Січі. І дійсно, за свідченнями Бельського, козаки здавна облюбували острів, “званий Томаківка на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок”[18].

Проте відсутність прямих вказівок не дає підстав точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу дотичних побічних відомостей. А останні свідчать, що ще в 50-х рр. XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. В усякому разі її не фіксують ні одні з відомих джерел. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х рр. XVI ст. описували і землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький табір. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, “уход Томаховку”[19]. Не помітити укріплень Січі із розгалуженою сіткою господарства (оранка, борті, човни і т.п.) вони просто не могли. Певно, в той час у вказаному регіоні дійсно був лише “уход”.

Подальші події – будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х рр. XVI ст. та його розгром влітку 1557 р., теж не дають свідчень про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (десь на 50 км) і про який Боплан писав, що з нього “видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані”[20]. А якщо з нього видно, то й острів Томаківка з Січчю не міг залишитись непоміченим із Хортиці.

Відсутні відомості про заснування та існування великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов’язаних з останніми роками Д. Вишневецького (початок 60-х рр.), ні в листі Сигизмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х рр.). В останньому, зокрема, король писав “козакам, тим, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают свовольно живучи”, аби вони “с поля, с Низу и zo всих уходов, до замков и мест наших вышли” (1568 р.)[21]. Тобто неодноразово підкреслюється розорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же “уход”).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х рр. XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 року польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорожжя. Передбачалось витіснити козаків з даного регіону, частину взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своїм універсалом від 1578 р. Баторій зобов’язав всіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю Острозькому “виганяти низовців з Дніпра” (зауважимо – не з Січі). Паралельно вводились санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами та заборонялось пускати запорожців “на волость”[22]. До цієї кампанії передбачалось залучити і кримчаків. Причому, в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й в тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про

великий кріплений козацький табір теж не згадується, хоча якби останній інсував, то в контексті вказаних подій про нього б обов'язково згадали чи турецька, чи польська сторона).

Заходи князя Острозького та похід любельського воєводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів. “Ускромить низовців” так і не вдалося. Труднощі боротьби по підпорядкуванню козаків визнавав згодом і сам польський король. В 1579 р. на слова татарського посла, який “на низовців скаржився, просячи аби їм король заборонив шкоди чинити”, останній відповідав, що “то люди свавільні і карати їх важко”, а також “якщо король зможе то заборонить їм (запорожцям. – Авт.)”[23]. Щоправда, під тиском королівських військ, як писав Бельський, “і на той час коли король Стефан хотів їх (козаків. – Авт.) зовсім вигубити пішли до Москви до тих інших козаків”[24].

Думається, що військові дії проти запорожців не дали бажаних наслідків перш за все через розорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру – Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Московщині, а польська армія захопила ряд її міст). З іншого боку Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чоловік).

Наведений матеріал, гадаємо, дає достатні підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запорожжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких січах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був вдало зафіксований в “Хроніці” Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, “а щоб було плачено їм і нехай би там на Дніпрі мешкали... по островах, яких там є кілька (розрядка наша – Авт.), а

так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять”[25]. Наведені відомості в “Хроніці” містяться між подіями 1574 і 1575 рр., проте, думається, що цей уривок “Хроніки”, який іменується “Про козаків”, відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С.Баторія проти запорожців другої половини 70-х рр. XVI ст. Важливо відзначити, що і в даний період Січ не згадується, а описується кілька укріплених островів. Не згадується і сам термін “кіш” щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському останній (під яким розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй “Хроніці”. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися “до Подоля і до Русі”, то тоді, сповіщає хроніст, “під Тарнополем кіш (kosz) мали”[26] (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари “мали під Константиновим” під час вторгнення на Волинь в 1593 р.[27]. Тому прочитання В.Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в “Хроніці” “na korzeniu” як “на коші”[28], не вповні точно відображає описані реалії. Тут, вважаємо, хроніст вживає інший термін, який слід читати як “на кореню”[*]. Можливо, малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного “уходу”. Подібний термін був широко відомий в Україні XVI ст. Коли поселення зводилось на новому місці, то документи часто говорили про оселю “на сырому корени”. Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Перший же більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленнями і козацькою радою маємо лише для початку 80-х рр. XVI ст. Він подається Bartoшем Paproцьким, який описав поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній, описуючи збори коша в Січі,

за польською аналогією називає їх “рицарським колом”[29]. Прикметно, що кіш у вказаний час збиралася і поза межами Січі. Так, Зборовський зафіксував подібні збори і “на острові, названому Картамлик (можливо, Чортомлик. – Авт.), та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою”[30]. Шляхтич згадував і січову старшину. Керівника козаків він спочатку називав “один старший”, який від імені січовиків вів переговори. Згодом Зборовський уточнює, що цим “старшим” був отаман, який під час походів плавав на гетьманському човні. Згадувалося і про наявність в Січі регалій вищої влади, якими були “булава гетьманська” та “бронь перших гетьманів місця того”, що поважались січовиками як найвищі реліквії[31].

Таким чином, відсутність певних відомостей про Запорозьку Січ в другій половині 70-х рр. та поява більш-менш вірогідних даних про останню на початку 80-х рр. XVI ст. дає підстави твердити про заснування Січі десь на рубежі 70 – 80-х рр. Це ж підтверджується і тим, що сам термін “січові козаки” вперше укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років. До першої ж половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення – засіки, які будували козаки. Зокрема, Гамберіні писав (1584): “Дерева там багато і вони (козаки. – Авт.) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубають навколо лід”[32].

На Запорожжі першої половини 80-х рр. XVI ст. джерела фіксують і своєрідність ментальності січовиків, які вважали Січ своєю домівкою і вітчизною і з нею пов’язували всі свої надії та сподівання. Це особливо кинулося в очі Зборовському, який зазначав, що “з козаками великі труднощі, які не дбають на короля – пана свого, а ні на вітчизну в якій народились, тільки всю надію на це місце (Січ. – Авт.) мають поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку:

“Поки жити, поти боротись”[33].

Що спонукало до створення єдиної військово-політичної

організації козаків саме на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці перш за все сприяло кількісне зростання козаків на даний час. І хоча ще Михайло Литвин, який в 1550 р. відвідав Україну, писав, що “в цій країні дуже легко набирають добрих вояків”[34], все ж значне кількісне зростання саме запорозьких козаків припадає на 70-ті рр. XVI ст. Так, Бельський в цей період писав, що в козацьких зимівниках залишається цілорічно “кілька сот чоловік”[35]. Під 1577 р. козацький гетьман Шах, “заставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік” (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І.Підкові на “пробитий шлях”[36]. В іншому місці своєї “Хроніки” М.Бельський про рубіж 70 – 80-х років писав таке: “не було їх (запорожців – Авт.) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кілька тисяч, а навіть їх тих часів замножилося і частокрот туркам і татарам шкоду немалу чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають”[37]. А в 1584 р. італієць Гамберіні так характеризував військо зі слів одного із старшин: “з козаків можна зібрати 14 000 – 15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку”[38]. Хоча в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, але й козаки на волості та в шляхетських маєтках. Проте все ж значне загальне їх зростання на кінець 70-х рр. безперечне. Бо до цього часу мова, як правило, велась про кілька сотень запорожців, а з початку 80-х рр. вже про тисячі козаків.

Одним із важливих джерел поповнення козацтва в даний час було селянство, основні маси якого приходять в рух саме в 60-х рр. XVI ст., коли значно погіршилося економічне та правове становище останніх (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті рр. припадає початок систематичних згадок у джерелах про масові втечі посполитих

(півсела, ціле село, декілька сіл) [39].

Зростанню козацтва в даний період сприяла і поява на Запорожжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, перевірка яких почалася в Україні ще в 1557 р. з проведеним волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищенння боярства як стану був ще жорсткішим, а тому в кінці 60-х – протягом 70-х рр. бояри-нешляхта переміщаються на південні окраїни України. З кінця 60-х рр. на Київщину та Брацлавщину помітно поширилось магнатське землеволодіння, яке в свою чергу протягом 70-х рр. теж сприяло витісненню селян та непривілейованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала і давнім козацьким поселенням.

Переплетіння вказаних факторів призвело не тільки до кількісного зростання козацтва, але й до якісних змін в його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організуючий елемент, але й дало останньому перспективну програму боротьби за визнання станових прав козаків в межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (перший реєстр 1572 р.; другий реєстр 1578 р. і т.д.).

Переважна ж більшість козаків змущена була закріпитись на Запорожжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика С.Баторія щодо “низовців” в другій половині 70-х рр. XVI ст., в умовах столітньої боротьби з турецько-татарськими військами, лише прискорили об’єднання запорожців, в основному козаків-войнів, на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст. у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ. (яка була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х рр. XVI ст.) Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх селян, бояр та низовиків

(уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей та визнання станових прав останніх, але в новій загальній іпостасі –козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, але на яку хотіли спиратися як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Московщини, Австрії та ін.). Таким чином, із виникненням Запорозької Січі остання, та і козацтво загалом, перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто фактором, який не лише зазнавав певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й силою, яка сама впливала на навколишній світ.

1. Мицик Ю.А. Запорізька Січ // Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989. – С.35.
2. Serczyk W.A. Na dalekiej Ukraine. – Krakow, 1984. –S.114 – 115; Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. –Warszawa, 1960. – S.48; 1978. – S.27.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.1. – С.102.
4. История Украинской ССР. – Т.2. – К., 1982. –С.182. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.124; Сергіенко Г.Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // УІЖ. – 1992. – № 12. –С.129; Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // УІЖ. – 1995. – № 5. – С.68.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.126, 121.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. –Т.VII. – С.138 – 139.
7. Голобуцький В. Вказ. праця. – С.124.
8. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954.– С.15.
9. Грушевський М. Вказ. праця. – С.139 – 140.
10. Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С.37; Щербак В.О. Запорозька

Січ... – С.68.

11. Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – С.170.

12. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С.99.

13. Див.: Костомаров Н. Собрание сочинений. – СПб., 1902. – Кн.4. – С.17; Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.VII. – Т.ІІ. – С.372.

14. Архив ЮЗР. – К., 1986. – Ч.VII. – Т.1. – С.84 – 85.

15. Kronika M. Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.3. – S.1358.

16. Мищик Ю.А. Вказ. праця. – С.35.

17. Лемересьє-Келькеже Ш. Литовський кондотьєр XVI в. князь Дмитрий Вишневецький и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – Москва – Париж, 1970. – С.64.

* переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський в 1557 р., думаємо, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитись лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?), та й подальша їх доля після смерті Д.Вишневецького невідома.

** Назва Томаківка могла походити від татарських слів “томак” – гирло, або “тумак” – шапка.

*** буц – втікач

18. Kronika M. Bielkiego. – Т.3. – S.1359.

19. Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – С.84.

20. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – С.43.

21. Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.І. – С.4 – 5.

22. Acta St. Bathorei. – № 23.

23. Kronika M. Bielskiego. – Т.3. – S.1445.

24. Ibid. – S.1361.

25. Ibid. – S.1358.

26. Ibid. – S.1620.

27. Ibid. – S.1701.

28. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.123; Сергієнко Г.Я. Біля витоків... – С.131; Щербак В.О. Запорозька Січ...

– С.68.

* Сучасне Польське “korzen” перекладається також як “корінь” (Польсько-російсько-український словник. – Київ-Львів, “Радянська школа”. – 1991. – С.115).

29. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roky 1584. – Krakow, 1858. – S.156.
30. Ibid. – S.157.
31. Ibid. – S.157, 158, 159.
32. Цит. за вид.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII. – С.139, 293.
33. Нербы... – S.160.
34. Див.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.50.
35. Kronika M. Bielskiego. – T.3. – S.1358.
36. Ibid. – S.1432.
37. Ibid. – S.1358.
38. Січинський В. Чужинці про Україну. – С.54.
39. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 pp. (збірник документів і матеріалів). – К., 1993. – С.368 – 376.